

УДК 94(470+571):355(431)]"18/19"(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.27>

«ПРУССАЧЧИНА» ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕЦЕПЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ ПРУССЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ МОСКОВИТАМИ

Гордієнко В'ячеслав,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0003-1133-4199

Гордієнко Галина,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0003-2424-2410

Метою статті є вивчення феномену «пруссаччини» у російській імперській армії, тобто запозичення і невдалого перенесення прогресивних для свого часу елементів військової справи Пруського королівства у військове повсякдення Росії і встановлення соціокультурних причин цього явища. Наукова новизна полягає у виявленні тягlosti «пруссаччини» від початку XIX ст. до нинішньої армії РФ, яка веде загарбницьку війну проти суверенної України. Інтерес російської військової еліти до прусської військової справи виник у середині XVIII ст. на хвилі загальноєвропейського захоплення військовими реформами Фрідріха II. Запровадження елементів прусської військової системи розпочалося за Павла I. Встановлено, що саме тоді з'являється термін «пруссаччина», яким називали результати волюнтаристського запровадження прусських військових традицій у російському війську. Проаналізовано причини негативних наслідків рецесії прогресивних елементів прусської військової справи у Росії. Зазначено, що втілення в життя прусської військової системи на батьківщині відбувалося органічно, з огляду на потреби суспільства й армії, яка комплектувалася на основі «кантонального регламенту». На відміну від цього, російська армія комплектувалася шляхом рекрутчини, яка була однією із найважчих повинностей російського кріпосного селянства. Обґрунтовано положення про відторнення в російській армії традиційної кріпосницької структури. Доведено, що прусська дисципліна, щоденна стройова муштра новобранців і солдатів була викликана потребами новаторської бойової тактики прусської піхоти і кавалерії. В російській армії прусські порядки запроваджувалися у той час, коли вони вже втратили свою актуальність. Вказано, що російська армія цього періоду цілком виправдано оцінювалася як «парадна армія». Так само зазнала невдачі спроба запровадити військові поселення з урахуванням досвіду прусської «системи Шарнхорста». У статті показано, що військові поселення у кріпосницькій Росії не досягли мети, оскільки вводилися напівфеодальними методами. Доведено, що прусські військові традиції не могли дати позитивних результатів у державі із закріпаченим населенням. На основі імперсько-кріпосницької матриці соціальної організації елементи «пруссаччини» відтворилися нині в російській армії.

Ключові слова: «пруссаччина», військова справа, рекрутчина, «парадна армія», військові поселення.

Hordiyenko Vyacheslav, Hordiyenko Halina. “Prussianism” resulting in muscovites’ resection of some elements of Prussian military affairs

The purpose of the article is to study the phenomenon of “Prussianism” in the Russian imperial army, that is, the borrowing and unsuccessful transfer of progressive elements of the Prussian military affairs of its time into the military everyday life of Russia and to establish the socio-cultural causes of this phenomenon. The scientific novelty is to identify the continuity of “Prussianism” from the beginning of the XIX century to the current army of the Russian Federation, which is waging a war of aggression against sovereign Ukraine. The Russian military elite’s interest in Prussian military affairs arose in the middle of the eighteenth century in the wake of the pan-European admiration for Frederick II military reforms. The introduction of the elements of the Prussian military system began under Paul I. It is established that it was then that the term “Prussianism” appeared, which was used to describe the results of the voluntary introduction of Prussian military traditions in the Russian army. The reasons for the negative consequences of the reception of progressive elements of Prussian military affairs in Russia are analyzed. It is noted that the implementation of the Prussian military system in the homeland took place organically, taking into account the needs of society and the army, which was manned on the basis of “cantonal regulations”. In contrast, the Russian army was manned by recruitment, which was one of the most difficult duties of the Russian serfdom. The author substantiates the position on the reproduction of the traditional serfdom structure in the Russian army. It is proved that Prussian discipline, daily drill of recruits and soldiers was caused by the needs of innovative combat tactics of Prussian infantry and cavalry. In the Russian army, Prussian orders

were introduced at a time when they had already lost their relevance. It is indicated that the Russian army of this period was justifiably assessed as a "parade army". The attempt to introduce military settlements based on the experience of the Prussian "Scharnhorst system" also failed. The article shows that military settlements in serfdom Russia did not achieve the goal, as they were introduced by semi-feudal methods. It is proved that Prussian military traditions could not give positive results in a state with a serf population. On the basis of the imperial serfdom matrix of social organization the elements of "Prussianism" are reproduced now in the Russian army.

Key words: "Prussianism", military affairs, recruitment, "parade army", military settlements.

Етап відкритої агресії російсько-української війни супроводжується посиленням інтересу не тільки до наукових проблем розвитку сучасної військової справи, але й до її історії у Європі. Особливість ведення бойових дій російськими окупантами на українській землі спонукає дослідників військової історії прискіпливіше глянути на генезу військової справи в Московії – путінській Російській Федерації. Багатьох науковців цікавлять витoki небаченого у XXI ст. поєднання штучно роздутого пропагандою держави-агресора мілітаризму у суспільстві із відсталими уявленнями російських військових про стратегію, оперативне мистецтво і тактику. Виникла потреба ґрунтовного перегляду всього бойового досвіду і військового мистецтва московитів. Але одразу варто відзначити, що ця країна не внесла у військове мистецтво нічого оригінального і прогресивного. Військова справа Московії не може похвалитися видатними полководцями і військовими реформаторами рівня Євгенія Савойського, Моріца Оранського, Густава II Адольфа, Альбрехта фон Валленштейна, Анрі де Тюренна, Наполеона Бонапарта. Не мала ця країна й військових теоретиків масштабу Раймунда Монтекукколі, Моріца Саксонського, Фрідріха II Великого, Карла Клаузевіца, Гельмута фон Мольтке.

Із середини XVII ст. для проведення експансіоністської зовнішньої політики Московія вимушена була звертатися до військового досвіду європейських країн і запозичувати в них деякі елементи військової справи, які можна було запровадити у специфічному московитському суспільстві. Особливо активно цей процес відбувався у період царювання Петра I і його наступників. Оскільки найближчими західними сусідами Московії були Річ Посполита і німецькі держави, значну частину нововведень у військову справу московські правителі запозичували із цих країн. Швидке піднесення Пруссії у XVIII ст. за правління Фрідріха II Великого завдяки сильній армії і досконалій адміністративній організації зумовило перетворення її на активний осередок формування прогресивних ідей і новацій у військовій справі. Це вабило багатьох військових діячів із сусідніх країн, у тому числі й із Росії. Про Пруссію у Європі тоді говорили: «Це не країна, що має армію, а армія, що має країну» [1, с. 350].

Перша спроба запозичення здобутків пруської військової справи росіянами припадає на період нетривалого правління імператора Петра III і завершення Семилітньої війни. Майже одночасно у московитській традиції зароджується задрісно-скептичне ставлення до всіх пруських військових новацій, що згодом отримало назву – «пруссаччина». Цим же терміном пізніше почали називати елементи військової організації і військового мистецтва російської армії, скопійовані із пруських взірців.

Питання російської рецепції військового досвіду та результатів еволюції військової справи у Пруссії тією або іншою мірою розглядалося військовими істориками і теоретиками військового мистецтва. Писав про це професор академії генерального штабу, водночас військовий історик, полковник А.К. Байов у своєму нарисі про військову справу за правління імператора Павла I. Зокрема, він вказав на хворобливе захоплення імператора пруським військовим мистецтвом і пруськими державними порядками, волонтаристське запровадження яких у Росії на 50 років загальмувало розвиток національної військової справи [2].

Залишив свої міркування про запровадження пруських військових ідей у побут російської армії популярний в еміграції автор А.А. Керсновський. Він стверджував, що російська військова доктрина в країні у XIX ст. була цілком витіснена зарубіжними, переважно прусько-німецькими доктринами, що завершилося ганебною поразкою імперії в Кримській війні [3].

Особливо зневажливо про пруську військову систему писав О.А. Свечин, вказуючи на недоліки у комплектуванні пруського війська, навчанні новобранців та масове дезертирство [4].

Нинішні дослідники військової історії Пруссії намагаються більш об'єктивно оцінювати німецькі військові досягнення. Так, Ю.Ю. Ненахов у своїй книзі про армію і війни за правління Фрідріха II зазначає, що запровадження пруських порядків у російську армію було зумовлене її відсталістю. Він наголошує на тому, що строгі порядки в пруській армії, на відміну від російської, поєднувалися із дбайливим ставленням командирів до особового складу [5].

Деякі аспекти «пруссаччини» розкрив у своїй монографії про військові поселення чернігівський історик К.М. Ячменіхин. Спираючись на багатий архівний матеріал, дослідник висвітлив

соціально-економічні умови і політичні обставини введення військових поселень у Російській імперії в період правління Олександра I. Хоча історик і не вважає їх запровадження спробою втілити у російський військовий побут прусську ідею ландверу, так звану «систему Шарнхорста», йому вдалося виявити системні причини невдач військових поселень [6].

Як бачимо, більшість указаних авторів є росіянами, яким явище «пруссаччини» бачиться, так би мовити, зсередини. Нині суворі обставини російсько-української війни зумовлюють потребу додаткового аналізу феномену рецепції елементів прусського військового досвіду і його тяглості у російському військовому побуті ззовні, з боку дослідників з країни, армія якої віч-на-віч зустрілася на полі бою зі спадкоємцями імперської військової доктрини.

Отож, ми маємо намір у цій роботі з'ясувати, наскільки виправданими були закиди московитів щодо прусської військової системи. Крім цього, варто спробувати встановити, чому російська військова справа виявилася несприйнятливою до дійсно ефективних для свого часу прусських військових ідей і новацій. Також доречним буде вказати на залишкові явища «пруссаччини» в нинішній армії Російської Федерації, яка веде агресивну війну проти суверенної України.

Військова справа московитів є складним комплексом елементів неоднакового рівня, масштабу і функцій, у яких можна простежити сліди «пруссаччини». У невеликій розвідці виявити і проаналізувати їх усі неможливо. Тому ми зосередимося на вивченні рецепції прусських традицій у російській армії, беручи до уваги лише комплектування війська, військову дисципліну, стройову, тактичну підготовку і військові поселення.

Передусім розглянемо такий компонент військової справи Пруссії і Росії, як комплектування війська. Це потрібно для того, щоб збагнути, на якому людському матеріалі запроваджувалися військові новації у сусідніх країнах Пруссії та Московії. Добре відомо, що армія є зменшеною копією суспільства, у ній, як у дзеркалі, відбиваються як чесноти цього суспільства, так і його вади.

Пруська система рекрутування новобранців мала у своїй основі закон «Про кантональний регламент» (1733 р.), запроваджений «королем-солдатом» Фрідріхом Вільгельмом I. За ним територія королівства ділилася на кантони, за якими закріплювалися командири рот або батальйонів із прусського регулярного війська. Командири отримали право набирати собі рекрутів зі свого кантону – адміністративно-територіальної одиниці спеціального призначення (пожежного). Згідно з «кантональною системою» рекрутування, кожен прусський юнак знав, у якому підрозділі королівського війська йому доведеться служити. Записаний у відповідний реєстр (рекрутський список), селянський син переходив під королівську опіку. Судити його мали тільки військовим судом. Якщо закріплений за кантоном офіцер помічав хлопчика, зріст якого мав бути достатнім для того, щоб взяти його до війська (не менше 1 м 68 см), то родина майбутнього новобранця отримувала відповідний документ, який охороняв його від інших вербувальників і, відповідно, від свавілля поміщика. Отже, судова юрисдикція юнкерів була істотно обмежена. Поміщик не мав права утискати і будь-яким чином гнобити майбутнього вояка, оскільки королівській армії потрібні були здорові і морально міцні новобранці. Формально залишаючись у кріпосній залежності від юнкера, юнак, ім'я якого було занесене до рекрутського списку, вже відчував себе не рабом поміщика, а підданим свого монарха. Більше того, прусський солдат – виходець із селян-кріпаків – навіть упродовж служби не поривав цілком зі своєю родиною. Згідно із правилами, у той період, коли не було війни, командири відпускали його додому для господарських робіт (оранки, сівби, жнив). Історик В.Н. Перцев писав про Фрідріха, що «... воїн поєднувався у ньому із розважливим господарем, полководець виявляв здатності спритного комерсанта» [7, с. 34]. Опікуючись господарським розвитком свого королівства, Фрідріх II ухвалив закон, згідно з яким майно селянина після його смерті успадковував син, найнижчий за зростом у родині. Всі інші сини були потенційними рекрутами до прусського війська. Загалом «кантональна система» була більш прогресивним способом комплектування війська, ніж традиційна рекрутчина. Вона стала кроком уперед у напрямі запровадження загальної військової повинності, до якої європейські армії остаточно прийдуть лише у наступному XIX ст.

Рекрутську повинність як спосіб комплектування війська в Московії запровадив цар Петро I у 1705 р. Із незначними змінами ця система проіснувала до 1874 р., коли, згідно із військовою реформою, поповнення війська новобранцями почали здійснювати на основі загальної військової повинності. Рекрутчина лягла важким тягарем на всі податні верстви країни, особливо на селянство. Із 35,6 млн населення Російської імперії у 1795 р. 31,6 млн були селянами [8, с. 129]. Рекрутування відбувалося у формі «розкладки». Так, наприклад, у 1802 р. імперським урядом було проведено 73-й рекрутський набір, рахуючи від першого рекрутського набору за Петра I. До війська брали по 2 рекрути із 500 ревільських душ. Великі втрати російського війська в наполеонівських війнах змушували урядовців збільшувати число рекрутів

із двох до чотирьох-п'яти новобранців із 500 ревільських душ, у 1812 р. до війська брали по 20 рекрутів із 500 душ [9, с. 7].

У ХХ ст., з огляду на роль Німеччини у двох світових війнах, в історіографії утвердилася думка про німецький мілітаризм, що остаточно сформувався у Пруссії за часів Фрідріха II. Але проста статистика доводить інше. Так, у Росії на початку ХІХ ст. один вояк приходився на 45 мешканців імперії, тоді як у Пруссії один вояк приходився на 68 жителів країни, в Англії – 1 на 140, у Франції 1 на 110 [6, с. 37]. Тобто Російська імперія була найбільш мілітаризованою державою у світі упродовж ХІХ–ХХ ст.

Указом Петра I від 1719 р. за кожним дворянином персонально були закріплені навечно всі селяни, що мешкали у його маєтку. За словами дослідника соціальної історії Росії Б.М. Миронова, «... його права над селянами були суттєво збільшені: вони наблизилися до тих прав, які допіру мав пан щодо свого холопа, що поставило селянина на грань поміщичої власності» [8, с. 82]. Всі категорії російського селянства упродовж ХVІІІ ст. були зрівняні у своєму юридичному статусі. Всі вони опинилися у численній верстві непривілейованих і податних мешканців імперії. Всі вони не мали права вибору виду діяльності, свободи пересування. Практично російське селянство було прикріплене спадково до свого соціального статусу, місця проживання, до своєї сільської громади і до свого власника – поміщика, казни, члена імператорської родини або власника мануфактури. Петро I запровадив так звану паспортну систему, згідно з якою селянин не мав права без виданого місцевою адміністрацією і дозволу сільської громади відлучатися від місця проживання далі ніж за 30 верст. Селяни виконували панщину, оброк або змішану повинність щодо свого господаря. Крім цього, вони мусили виконувати численні державні повинності: гужову, дорожню, постою і, звісно, рекрутську. Про російську рекрутчину французький історик А. Рамбо писав: «Закон вказував лише на кількість і вік рекрутів і не встановлював ніякої відмінності між холостими і жонатими, батьками і годувальниками родин. Все віддавалося на розсуд власників. Монаршим указом оголошувався набір такої-то кількості солдатів на тисячу душ, і поміщики мусили поставити цей контингент. Від них зовсім не вимагалось пояснювати свій вибір, і вони могли віддавати селянина неприємної зовнішності або поміченого у нерадивості чи в інших провинностях. Не враховувалися ні престарілі батьки, ні наречена, ні дружина, ні діти. Рекрутчина була одним із тих способів, коли господар міг карати своїх рабів. Часто новобранців везли на возах із закованими руками і ногами. Одягнувши мундир, чоловік міг вже ніколи не побачити свого села» [10, с. 30].

Державним законодавством недоїмка зі сплати податків або втеча селянина визначалися як злочин. Втікачів ловили і в покарання сікли різками, били батогами, шпідрутенами, відрізали вуха, носи, виривали ніздрі, клеймували. Упродовж ХVІІІ ст. кріпосний стан російського селянства тільки посилювався. Але не тільки селяни у Росії були закріпачені. Б.М. Миронов писав, що «... в Росії на початку ХVІІІ ст. вільною людиною був тільки цар, а всі інші були тією чи іншою мірою закріпачені. Причому більшість була закріпачена на кількох рівнях: священник державою і єпископом; посадський чоловік – державою і посадською громадою; поміщичий селянин – державою, дворянином і сільською громадою; казенний селянин – казною і сільською громадою; і лише дворянин був закріпачений тільки державою...» [8, с. 370].

Варто підкреслити, що кріпосне право у Росії існувало на досить міцній ментальній (культурно-психологічній) базі, що складалася із нерозвиненості індивідуалізму, браку самосвідомості і здатності контролювати свої вчинки і діяльність. Ментальною рисою москoviта віддавна і донині є схильність до підкорення грубій силі. Як писав відомий український статистик А.П. Заблоцький-Десятовський, кріпосне право руйнувало російське селянство у моральному відношенні; неосвіченість, «вікова звичка бути завжди під страхом» сприяли небаченому більше ніде аморалізму і пияцтву [11, с. 231]. Саме із такого людського матеріалу рекрутувалися вояки до московитської армії.

З військової точки зору важливими вадами російської рекрутчини була повільна мобілізація і поповнення війська новобранцями, для більшості з яких потрапити в армію означало життєву катастрофу. Вчорашньому кріпаку, по суті – рабові, досить непросто було стати вправним і мотивованим вояком. Отож явище дезертирства супроводжувало рекрутчину у російській армії упродовж усього терміну її застосування. Навіть у роки правління Миколи I кількість дезертирів із війська була досить високою. Втікачі з армії поповнювали ряди злочинців і, частіше за все, очолювали зграї грабіжників. Зокрема, зі звітів Департаменту поліції можна дізнатися, що у 1836 р. чимало дезертирів діяло в бандах розбійників у Чернігівській губернії. А в Новгородській губернії владі вдалося виявити і ліквідувати близько двадцяти так званих «притонів» – місць переховування втікачів з війська [12, с. 14].

Згідно зі встановленим порядком, дружина російського кріпака, якого рекрутували до війська, отримувала свободу у виборі місця проживання. З'ясувалося, що багато з них не слідували за своїми чоловіками, а, як свідчив документ Департаменту поліції, «вдавалися до ледарства і розпусти». За

підрахунками цієї установи, у Росії станом на 1837 р. таких жінок налічувалося 30 тис. Міністерство внутрішніх справ запропонувало солдатських дружин не відпускати з місця проживання, якщо сам солдат не затребує її до місця своєї служби [12, с. 23–24]. Ця обставина додатково з морального боку характеризує явище російської рекрутчини.

Тут неважко помітити сутнісну відмінність у становищі прусського і російського рекрутів. У Росії кріпака виривали зі звичного повсякдення несподівано, оскільки все залежало від волі поміщика. Пруський рекрут уже з юних літ знав про своє майбутнє і на момент призову був морально готовим стати вояком королівської армії. Рекрут-росіянин назавжди поривав зі своєю родиною. Це не сприяло надходженню до російського війська мотивованих і морально підготовлених новобранців. Пруський солдат підтримував зв'язки з родиною упродовж усієї своєї служби. Тобто прусська «кантональна система» сприяла комплектуванню армії більш підготовленими до військової служби новобранцями, ніж російська рекрутчина.

Як ми вже зазначали вище, зневажливий термін «пруссаччина» запровадила у вжиток російська військова публіцистика XIX ст. Ним позначалися насамперед елементи підготовки прусських піхотинців і кавалеристів за часів Фрідріха II. Часто цей термін супроводжувався такими визначеннями, як «муштра», «шагістика», «парадоманія», «екзерцирмейстерство», «палична дисципліна» і т.п. Із книги в книгу про військову справу переносилися слова прусського короля: «Солдат мусить боятися палиці капрала більше, ніж кулі ворога». Перед читачем поставав край спрощений, навіть дещо карикатурний образ Фрідріха II як понурого короля-агресора, вимуштровані солдати якого під Кунесдорфом не змогли протистояти російським «витязям».

Особливою зневагою до фрідріхової системи навчання піхотинців і кавалеристів вирізнялися радянські військові автори. Так, колишній царський генерал О.А. Свечин, ставши викладачем Академії Генерального Штабу РСЧА, писав: «Армія Фрідріха Великого представляє крайню точку розвитку, вище досягнення того напрямку, який військово мистецтво прийняло при Моріці Оранському. Певною мірою розвиток військового мистецтва на цьому шляху був доведений до абсурду... Сама односторонність армії Фрідріха Великого, з його презирством до маси, з нерозумінням моральних сил, дуже повчальна, оскільки дає картину майже лабораторного досвіду бойової роботи із-під палиці штучних, бездушних солдатів» [4, с. 244]. Сторінки монографії «російського Клаузевіца» «Еволюція воєнного мистецтва» переповнені радянсько-великодержавним мілітаристським чванством. Проте зверхньо-зневажлива оцінка прусської військової справи О.А. Свечиним, значною мірою на догоду сталінському режимові, не допомогла йому довести відданість своїм новим господарям. Після кількох арештів «російського Клаузевіца» безжально розстріляли у в'язниці НКВС.

Неважко встановити, що спроби запровадження елементів прусської військової справи у російській армії припадають на середину XVIII ст. Захоплення московитів прусськими військовими порядками бере свій початок від Семилітньої війни. Тоді їхні війська вперше зустрілися із прусською армією і на собі відчули доблесть і вправність прусського солдата. Після Семилітньої війни Фрідріх II продовжив удосконалювати військову справу і перетворив табір під Бреслау на навчальний полігон, відкритий для ознайомлення військовими із всієї Європи. Тут у 1765 р. побував зі спеціальною місією командир Московського піхотного полку М.Ф. Каменський. Свої враження він виклав у трактаті «Опис прусського табору» [13]. Його захоплення прусською системою організації армії поділяло багато представників вищого командування російської армії та імперських урядовців. Безсумнівно, вражаючими були для іноземців стрункість, узгодженість, одноманітність, підпорядкованість усіх ланок управління державою й армією у Пруссії. Від М.Ф. Каменського захоплення прусськими військовими порядками перейняв майбутній імператор Павло I, а від нього – його спадкоємці, Олександр I і Микола I. Вартий уваги такий штрих до біографії фаворита Павла I. Фельдмаршал М.Ф. Каменський так мучив своїх кріпаків у маєтку, що його зарубав сокирою доведений до відчаю один із його холопів.

Відвідувачів прусського військового навчального табору під Бреслау вражав водночас розмах і порядок у військах Фрідріха Великого під час маневрів, а також чітка і строга система навчання як піхотинців, так і кавалеристів. Необхідність удосконалення системи навчання піхотинців у Пруссії та її жорстокість були викликані запровадженням Фрідріхом II так званої «тактики косоного бойового строю». Йдеться про рецепцію особливої тактики побудови фіванської фаланги знаменитого полководця античності Епамінонда в епоху панування лінійної тактики піхоти Нового часу. Про посилення одного крила війська з метою розбити, обійти протилежний фланг противника і вдарити йому в тил писав ще римський військовий історик Вегетій [14, с. 343]. Пруський король, як один із яскравих представників «освіченої монархії» XVIII ст., був добре ознайомлений з текстами грецьких, римських авторів, а також військових теоретиків ранньоновітньої доби. Г. Дельбрюк, зазначаючи, що саме

Фрідріх II творчо переосмислив тактичну ідею Епамінонда і запровадив на полі бою косий бойовий порядок піхоти, наголошував, що його успіх був можливим лише тоді, коли противник не помічав цього маневру, а передня лінія атакуючої піхоти була посилена кіннотою або гарматами [15, с. 195]. Запровадження тактики косоного бойового порядку тривало упродовж першого періоду діянь Фрідріха II – полководця і військового реформатора. Йому спільно з офіцерами свого Генерального штабу вдалося розробити вісім різновидів атаки противника піхотою у взаємодії із кавалерією і артилерією. Найкращою формою застосування косоного бойового порядку, зрештою, було визнано наступ ешелонами, коли піхотні батальйони вступали у бій не одночасно, а послідовно, уступаючи – один за одним на відстані 50 кроків. За такого порядку батальйони опинялися на одній лінії із першим фланговим батальйоном. Командири стежили за тим, щоб інтервали часу між батальйонами не перевищували кількох хвилин. Завдяки такому способу наступальних дій вдавалося зберігати порядок у піхотних підрозділах під час маневрування, на відміну від наступу загальним фронтом протяжністю до 2,5 км. Серед пруських піхотинців тоді ходив жартівливий наказ монарха: «Король ручається, що якщо ви неприятелів заколете, вони вже вас колоти не будуть» [1, с. 355]. Щоправда, цілковитого успіху застосування Фрідріхом косоного бойового порядку вдалося досягнути тільки у битві при Лейтені 5 грудня 1757 р. під час Семилітньої війни. Ще на початку розробки тактики косоного бойового порядку король збагнув, що для її застосування на полі бою потрібна особлива виучка солдатів. Необхідно щоденними важкими тренуваннями, муштрою добитися того, щоб піхотинці взаємодіяли в бою автоматично. Звідси й бере свій початок знаменита пруська система навчання піхотинців і кавалеристів, яка викликала в іноземців одночасно почуття захвату і заздрості.

Але варто відзначити, що маневри на полях військового табору у Бреслау проводилися таким чином, щоб іноземні військові звертали більше уваги на зовнішній бік пруського військового порядку, переймалися формою, а не міркували про причини, що викликали необхідність муштри, жорсткого навчання і бездоганної дисципліни. Зокрема, як свідчив біограф пруського короля Ф.А. Коні, у 1753 р. поблизу Шпандау король провів масштабні маневри, на які прибуло чимало коронованих осіб із Європи. Фрідріх II показав своїм близьким друзям під час навчань усі напрацьовані ним до цього часу стратегічні і тактичні новації. Але стороннім доступ на самі маневри був закритий. Це викликало певний ажіотаж при європейських монарших дворах, оскільки така таємничість насторожувала – чи не готує пруський король нову війну? Для заспокоєння громадськості і для тих, хто занадто сильно зацікавився пруськими військовими здобутками, Фрідріх II опублікував свій опис проведених маневрів й умисно наповнив його різноманітними ребусами і наукоподібними дурницями. «Мало хто збагнув дотепний жарт короля, а більша частина тактиків стали ламати голову над цією нісенітницею, як над результатом глибокодумних міркувань і військової досвідченості», – зазначав Ф.А. Коні [16, с. 211–212].

Фрідріх II поглибив тактичні новації князя Леопольда Дессауського, привчаючи своїх піхотинців до того, що застосування вогнепальної зброї є лише підготовчим етапом до кульмінаційної частини бою – багнетної атаки. Військові з усієї Європи запам'ятали знамениту настанову пруського короля своїм піхотинцям: стріляти залпом по противнику тільки тоді, «коли буде видно білки очей» солдатів першої лінії ворожої армії. За Фрідріха всі піхотинці його війська були навчені робити шість пострілів за хвилину, а сьомий постріл мав бути «у стволі». Впорядкований залповий вогонь мав на меті зруйнувати бойові порядки противника, після чого починалася успішна багнетна атака. Тригранний або чотиригранний пруський багнет довжиною 40–70 см завдяки застосуванню особливої пружинної клямки легко насаджувався на ствол і так само легко знімався. Таким був «пруський бойовий стиль». Саме його відточували на уславлених навчаннях і маневрах у таборі під Бреслау. Тобто «шагістика» і «муштра» були потрібні не тільки для утвердження дисципліни у військах і вражаючого дефілювання на парадах, але насамперед для доведення до автоматизму виконання необхідних на полі бою тактичних рухів і дій.

Строгість у навчанні піхотинців і кавалеристів поєднувалася у Пруссії за Фрідріха II зі справедливістю і повагою до військового звання, яке було піднесене на небувалу висоту. Крім цього, як писав військовий історик М.С. Голіцин, «... вплив Фрідріха II, його слави й успіхів на пруські війська і відданість останніх першому були настільки сильними, що дух, порядок у пруській армії були чудові, і, натхненна прикладом Фрідріха, вона і в дні невдач не занепадала духом і вміла зберігати порядок» [17, с. 50–51].

Так само наполегливо, часто жорстоко, але успішно навчав своїх кавалеристів один із найкращих генералів пруського короля Фрідріх фон Зейдліц. У своїх наказах з цього приводу Зейдліц напучував своїх офіцерів, крім навчання бездоганної виправки і вміння управляти конем, старанно прищеплювати воїнам честолобство. Уславлений кавалеристський воєначальник доводив, що рейтар може бути

досконалим вояком тільки тоді, коли й поза строем, і за відсутності командирів буде мати вигляд благопристойного і порядного чоловіка [18, с. 200].

Спадкоємець російського престолу Павло Петрович ненавидів свою матір імператрицю Катерину II, не сприймав також і її спосіб правління, у тому числі й російську армію катерининських часів. Пам'ять про батька – відомого симпатика Фрідріха II і пруської армії, розповіді полковника М.Ф. Каменського зумовили прихильність молодого Павла до пруської військової справи. Йому довелося під час подорожі по Європі побувати на уславлених навчаннях пруського війська й особисто переконатися в перевагах пруської військової організації. Але слід зазначити, що Павло Петрович зміг побачити і полюбити лише зовнішній бік пруської військової машини. А.К. Байов писав: «... Поміж іншим, Павло успадкував від батька свого, Петра III, любов до військової справи, яка проявлялася в нестримній пристрасті до екзерцирмейстерства, до парадоманії, словом, до «дріб'язку» військової служби» [2, с. 473].

Своє захоплення він одразу почав втілювати у життя, як тільки отримав від матері у своє розпорядження маєток у Гатчині. Тут під його командою опинився окремих військовий підрозділ, який він вирішив реорганізувати на пруський лад. Командири гатчинських військ розробили спеціальні статuti, цілком списавши їх із пруських зразків. Ці документи не тільки регламентували різні сторони службової діяльності, але й визначали дрібниці приватного життя офіцерів і солдатів. Навчання гатчинців відбувалося на основі недоладно перекладеної російською мовою пруської інструкції «Тактика, або дисципліна за новими пруськими правилами», яка була видана у Пруссії ще за життя Фрідріха II у 1760 р. Вважаючи точність виконання пруських тактичних настанов головним у навчанні солдатів, гатчинські офіцери зосереджувалися на зовнішніх аспектах підготовки вояків. Навчання проводилися по 12 годин на добу, і навіть дріб'язковий відхід від зазначених в інструкції правил сприймався як злочин. Покарання за такі порушення були невідворотні і тяжкі: побиття шпіцрутенами або шомполами. Навчання під постійним страхом, звісно, призводило до того, що помилялися не тільки солдати, але й офіцери. Для останніх, знаючи про їхнє невігластво, Павло наказав заснувати у Гатчині школу. Щоправда, вчителями у ній були не набагато освіченіші артилерійські офіцери. Вступивши на престол, Павло I негайно почав переносити гатчинські правила навчання й організації війська на всю російську армію, а також на увесь державний апарат.

Реформи Павла I в армії розпочалися із запровадження строгої централізації управління. У результаті всі важливі і дрібні військові справи зосередилися у кабінеті імператора. Він особисто віддавав накази інспекторам, шефам, командирам полків і навіть командирам дрібніших підрозділів не тільки з питань облаштування, навчання, переміщення військ, але й з господарських питань, звільнення у відпустку, переведення молодших офіцерів в інший підрозділ і навіть одруження. Такий спосіб управління супроводжувався небаченим раніше зростанням обсягу листування і загалом бюрократизму. Як писав А.К. Байов, «загалом через надмірну централізацію начальницький склад знеособлюється; починають боятися користуватися своїми нікчемними правами і прагнуть тільки догодити тим, що стоять вище. Звідси вся увага звертається на дрібниці, а за ними втрачається загальний напрям; та крім того, всі стараються виконати ці дрібниці, не прагнучи досягнути найкращих результатів у найважливішому – у бойовій підготовці військ» [2, с. 484].

Пруська військова організація, яка була найбільш продуктивною в роки правління Фрідріха II, істотно застаріла в період кардинальної ломки старого порядку під впливом Французької революції. Вся Європа стала свідком формування нового типу армій – масових, народних. Революційне піднесення у Франції супроводжувалося прогресом у військовій справі, яку Наполеон Бонапарт вивів на новий рівень. У цей час сліпе наслідування пруської військової справи півстолітньої давності Павлом I не могло не призвести до зворотних наслідків.

Піхотний статут 1796 р. містив винятково настанови щодо лінійних побудов, правильності стройового кроку, рівняння шеренг, залпового вогню при наступі і відступі, але зовсім не враховував бойові новації революційного часу: бій у розсипному строю, каре, побудову і пересування в колонах і т.п. Такими ж були й інші військові статuti часів правління Павла I і його наступників. Запровадження цих статутів у військове повсякдення зумовило спотворення смислу навчання солдатів і офіцерів. Вкрай дріб'язкові вимоги і жорстокі покарання за їх невиконання змушували командирів думати передусім не про бойову підготовку, а підготовку до вахтпараду. Солдата навчали не того, як він мав діяти на полі бою, а того, як під час огляду у разі проходження церемоніальним маршем не збитися з ноги, як не порушити інтервал і дистанцію, як не допустити відхилення від чіткої лінії шеренги і т.п. [2, с. 486–487]. Російські війська цієї епохи більшою мірою навчалися заради успішного проведення парадів і численних патріотичних церемоній. Недаремно за нею у XIX ст. закріпилася влучна назва «парадна армія» [8, с. 588]. Часу на бойову підготовку майже не залишалося. Масштабних маневрів не проводили, а обмежувалися

лише навчаннями на рівній місцевості. Олександр I продовжив сліпе копіювання пруських застарілих військових традицій. За словами А.А. Керсновського, під час кампанії 1805 р. імператорська гвардія шлях від Петербурга до Аустерліца пройшла парадним кроком – у ногу [3, с. 204]. Але це ніяким чином не врятувало російську армію від ганебної поразки.

Не змінилася ситуація у російській армії й нині. Автор, який писав ледь не сто років тому, фактично охарактеризував сучасну путінську армію: «Погляди Павла на кінцеву мету навчання армії, на засоби цього навчання, на способи управління армією і на свою роль у цьому, нарешті, особистий характер володаря, його нервовий темперамент за своєрідного розуміння ступеня і меж своєї влади як самодержавного монарха – все це відбилося на системі навчання військ, яка призводила до повного знеособлення, шаблону, придушення розумної діяльності виконавців. В армії закон не поважався, владою ніхто не користувався, кожен остерігався ухвалити на свій страх те або інше рішення, якщо тільки воно не підказувалося статутом. На противагу попередній епосі, в армії розвинулися грубість і приниження особистості. Стосунки старших з молодшими, особливо з нижніми чинами, стали жорсткими. Накладання стягнень не регулювалося ніяким законом... Все це призводило до того, що здорові духовні основи в армії підривалися, моральний елемент у справі бойової підготовки не висувався на належне йому місце, високий дух армії потроху щезав» [2, с. 489]. Російські правителі нічого не спробували перейняти від фрідріхової системи заохочення своїх військових. Звання й ордени масово роздавалися імператорами в мирний час і навіть без ніяких видимих заслуг. Перевагу тут мали наближені до монарха офіцери. Така практика нівелювала повагу до нагород, руйнувала дисципліну, виносячи на вершину військової ієрархії осіб бездарних, а то й зовсім випадкових.

Ще одним яскравим прикладом «пруссаччини», тобто недоладного пересадження на російський соціальний ґрунт пруських елементів військової справи, стали військові поселення, запроваджені указом Олександра I від 9 липня 1817 року. Після важкої поразки пруської армії від Великої армії Наполеона Бонапарта під Йєною і Ауерштедтом восени 1806 р. король Фрідріх Вільгельм III і його військові радники та воєначальники Карл фон Клаузевіц, Герхард фон Шарнхорст та Август фон Гнейзенау вимушені були провести модернізацію армії. Вона була необхідною для виживання Пруського королівства, оскільки, як зазначав К. фон Клаузевіц, Пруссія зазнала поразки через консервативний державний механізм, що тривалий час спирався лише «на заслуги своїх предків», а також через відсталу військову організацію [19, с. 218]. Особливо слабкість пруської військової стратегії і тактики проявилася на тлі новаторських підходів до військової справи і військового мистецтва, які запровадив Наполеон Бонапарт. Проведення військової реформи очолив Герхард фон Шарнхорст, голова «Військово-реорганізаційної комісії» та начальник пруського Генерального штабу. Головна ідея реформи полягала в тому, щоб армія стала озброєним народом. Згідно з уявленнями реформаторів, сильне військо можливе лише за умови тісного морального зв'язку з народом. Тому Г. фон Шарнхорст і його соратники прагнули своїми новаціями надати народові більше свободи, стимулювати його самоповагу і гідність.

Завершити військову реформу вдалося вже на останньому етапі війни із Наполеоном. У 1813 р. у Пруссії був ухвалений Закон про ландвер. Незважаючи на жорсткий контроль з боку французької влади за пруською армією, деякі новації вдалося запровадити ще до падіння Наполеона. Було започатковано загальний військовий обов'язок, причому розпочинати службу рядовими солдатами у війську мусили і юні представники пруської аристократії. Реформа передбачала скасування тілесних покарань в армії; в ній мусили служити рядовими одночасно і селянські сини, і сини бюргерів та навіть дворян, унаслідок чого кардинально змінилося ставлення офіцерів до солдат. Звертання до рядового ландвера починалося зі слів «молодий товаришу». Реформа передбачала удосконалення системи просування по сходах військової служби. Військовий міг стати офіцером тільки після здобуття спеціальної освіти. Запровадження загальної військової повинності відкрило можливість цілком укомплектувати польову армію Пруссії на останньому етапі війни з Наполеоном. Новобранців унаслідок цього виявилось набагато більше, ніж було штатних одиниць у регулярній армії, що, власне, й зумовило створення ландверу – упорядкованого за військовими правилами народного ополчення. Ландвер успішно себе проявив на завершальному етапі війни Шостої антифранцузької коаліції.

Після переможного закінчення війни Пруське королівство переживало фінансові труднощі, що не давало змоги утримувати армію, яка би відповідала високому статусу держави у Європі. Ландвер виявився найбільш придатною формою організації війська у складних фінансово-економічних умовах країни. Військова організація ландверу мала особливий порядок призову на службу і територіальну структуру. Ландвер складався із молодих чоловіків двох призовів. Юнаки 20–25 років, яких не взяли до регулярної армії Пруссії, становили ландвер першого призову. Солдати віком 25–32 роки, які відслужили в резерві регулярної армії, становили ландвер другого призову. Солдати молодшого призову

у складі регулярної армії несли гарнізонну службу і виконували роботи із тилового забезпечення регулярного війська. Їх залучали до навчання під час проведення маневрів регулярною армією упродовж двох тижнів або одного місяця, причому ночували вони у себе вдома. Ландвер другого призову проходив військовий вишкіл упродовж восьми днів на рік. Оскільки це вже були досвідчені солдати, то їм довіряли проведення допризовної підготовки юнаків 17–20 років.

На рівні роти у ландвері був єдиний кадровий вояк – фельдфебель. Йому доручали стерегти склад зброї і спорядження, а також проводити кожного вихідного дня військові вправи із солдатами роти ландверу. Повага до військових у Пруссії після французької окупації і визвольної війни істотно зросла. Німці бачили у ландвері рідну армію, і тому недільні навчання роти у волості збирали цілі натовпи глядачів, які схвально спостерігали за діями своїх улюбленців.

На рівні повіту був батальйонний ландверний округ. Командир батальйону ландверу мав значно більше обов'язків і повноважень. Йому підпорядковувалося місцеве мобілізаційне депо зі складом зброї, амуніції й обмундирування. Крім цього, командир батальйону ландверу очолював повітову комісію з військової повинності. На цьому рівні до штату батальйону входив військовий лікар. На нього покладалася відповідальність за надання медичних послуг воякам місцевого ландверу на дому. На рівні округу батальйони зводилися в один або декілька полків, а контроль за ними здійснював інспектор. У провінції ландвером командував генерал. Коли виникала потреба у мобілізації, то полки з округів об'єднувалися в бригади з генералом ландверу на чолі.

Щоправда, згодом через побоювання щодо занадто самостійного ландверу військове відомство запровадило принцип поєднання в одній бригаді двох полків: одного – ландверного а другого – із регулярних військ. К.М. Ячменіхин писав: «Ландвер як система другочергових військових формувань із військовозобов'язаних запасу другої черги з'являється спочатку в Австрії у 1808 р., а в 1813 р. вона була прийнята у Пруссії для упорядкування ополчення, яке виставлялося територіальними округами для польової служби. У 1814 р. ландвер став частиною збройних сил як категорія запасу, до якої зачисляли військовозобов'язаних віком 27–29 років після відбування ними дійсної служби і перебування в запасі першої черги» [6, с. 45].

Незважаючи на істотні недоліки, система пруського ландверу без значних затрат державного бюджету досить успішно забезпечувала країну необхідною кількістю війська до періоду революційної «Весни народів» 1848–1849 рр.

Спроби російського імперського уряду зменшити державні видатки на утримання мільйонної армії шляхом переведення її частини на самозабезпечення були ще задовго до 9 липня 1817 р. Важкий економічний стан і розладнані фінанси країни після завершення війни з наполеонівською Францією змусили Олександра I і його урядовців взятися за реалізацію цієї ідеї на практиці. Оскільки Олександр I, як і Павло I, проводив політику мілітаризації всіх компонентів суспільного життя в імперії, для запровадження військових поселень було взято західні, насамперед німецькі взірці. За прикладом не треба було звертатися далеко: у сусідній Пруссії досить успішно проявила себе система Г. фон Шарнхорста, відома більше як «Kruppersystem». Щоправда, К.М. Ячменіхин схильний вважати, що російські військові поселення більше були схожі на систему австрійських «граничар», ніж на пруський ландвер. Граничари, як і російські військові поселення, мали територіальні округи для кожного поселеного полку, самозабезпечувалися і самокомплектувалися. Водночас, на відміну від росіян, австрійські граничарські поселення не поділялися на поселену і діючу частини. Досвід австрійських граничарів був ретельно вивчений і врахований під час запровадження в Росії військових поселень [6, с. 45].

Порівнюючи ландвер із системою військових поселень у московитів, ми не ставимо перед собою завдання з'ясувати тотожність і відмінність у системі самокомплектування і самозабезпечення, ми лише хочемо показати результати військових реформ Пруссії і Росії зі схожою метою.

Запроваджуючи військові поселення, російський уряд мав на меті створити особливий військово-землеробський стан, який би власними зусиллями утримував і забезпечував постійну армію (самозабезпечення і самокомплектування). Крім цього, були сподівання на покращення побуту військових і соціального захисту ветеранів. При цьому, звісно, армія мусила виконувати функцію захисту країни від зовнішньої агресії. Як і в Пруссії, російський уряд намірявся збільшити армійський резерв для формування війська другої лінії. Йшлося про військове навчання військових поселенців. Уряд московитів не знайшов нічого кращого для цього, як запровадити окремим документом правило: як кріпаки мали працювати на полі поміщика 3 дні на тиждень, так і військові поселенці мусили кілька днів на тиждень займатися військовим вишколом [6, с. 147]. Таке запровадження одразу переводило військових поселенців у статус державних кріпаків, становище яких мало чим відрізнялося від кріпаків у поміщиків. Під час жнив військовий поселенець у піхотних чи у кавалерійських округах був зобов'язаний

не менше ніж два рази на тиждень займатися стройовою підготовкою. Проте на практиці часто бувало, що занадто активні командири-службісти вимагали від поселян-господарів і їхніх помічників бути на плацу не два, а три, а то й чотири дні на тиждень. Підтверджує це й Б.М. Миронов: «У XVIII – на початку ХХ ст. армійська служба багато в чому будувалася за взірцем сільського життя. У кріпосні часи стосунки між офіцерами і солдатами “виростали на ґрунті кріпосного побуту”. Окремі військові одиниці нагадували маєток, у якому роль поміщиків грали офіцери, роль кріпаків – солдати, роль сільських виборних – унтер-офіцери. Солдатські дружини і діти були приписані до полку, отримували забезпечення й не могли виїхати, влаштуватися на роботу або вчинити яку-небудь іншу дію без схвалення полкового начальства. У роті, як і в селі, існувала община у вигляді солдатської артілі і подібним до мирської сходки стало зібрання солдат» [8, с. 586–587].

Працюючи на землі, військовий поселянин статусу «поселянин-господар» мусив утримувати не тільки свою родину, але й «поселянина-помічника» і двох солдатів діючого підрозділу. Незважаючи на те, що від держави він отримував солдатську платню й однострої, соціальне становище його було гіршим, ніж у державних та удільних селян імперії. Варто додати, що він ще мусив платити «податок кров'ю», тобто його сини зобов'язані були йти на військову службу. Сини поселянина, досягнувши семилітнього віку, ставали «кантоністами». Їх силоміць відбирали від батьків і відправляли в батальйони кантоністів, де їх навчали до досягнення 12-річного віку. Після цього їх відпускали до родини, щоб вони допомагали батькам у господарстві. Щоправда, згідно з даними Ф.А. Некрашевича, лише 10% кантоністів із 279 312 осіб (27 299) станом на 1 січня 1837 р. перебували на навчанні у батальйонах та півбатальйонах (школах) [20, с. 210]. Як тільки їм виповнялося 18 літ, кантоністи ставали вояками на довгі роки. Термін служби тривав 20 років: 15 – у діючих підрозділах, а 5 – у резервних [21, с. 137].

Незважаючи на компліментарні твердження про позитивний соціокультурний вплив військових поселень та інституції кантоністів на суспільство імперської Росії деяких сучасних істориків, зокрема Т.М. Кандаурової [22], більшість авторів схильні вважати, що батальйони кантоністів «стали справжньою виразкою військових поселень» [3, с. 24], де діти опинялися в руках не підготовлених для виховання і навчання педагогів, а грубих і малоосвічених (як правило) командирів.

Нестерпні умови життя селян, обернених у солдати, і солдат, обернених у селян, важкі земляні, будівельні, меліоративні роботи зумовили їх високу смертність. На момент приходу до влади Миколи I в низці округів військових поселень смертність почала перевищувати народжуваність. Тому вже у 1823–24 рр. військове відомство вимушене було поповнювати склад військових поселенців рекрутами із ближніх губерній [6, с. 154–155]. Завдяки строгій військовій дисципліні і жорсткому контролю О.А. Аракчєєва зовні військові поселення за кілька років набули впорядкованого й охайного вигляду. Проте по рівній шосейній дорозі у поселенні, яка була вимощена працею поселенців, їм було строго заборонено їздити верхи чи на возах, щоб її, бува, не розбили вони колесами перед прибуттям на перевірку начальства. Можна було пересуватися по ній тільки пішки і бігом. Так само для начальства оберігалися нові дерев'яні мости, зведені руками поселенців; рядові військового поселення мусили переїжджати річки вброд. Гарні печі в будинках поселенців командири забороняли топити з тією ж метою. А.А. Керсновський писав: «День військового поселенця був розписаний до останньої хвилини, повсякденне життя його родини регламентовано до найменших дрібниць – аж до обов'язкових правил у разі годування грудьми дітей, миття підлоги у визначені години і приготування одних і тих же страв у всіх домівках. Жінки, наприклад, не сміли народжувати дітей вдома, а, відчуваючи наближення родів, зобов'язані були з'являтися в штаб» [3, с. 25].

Офіцери у військових поселеннях переважно були вихідцями із небагатих родин. Більш заможних сюди не можна було привабити навіть досить високою платнею. У 1824 р. їм було заборонено переходити із військового поселення на службу в діючі підрозділи. Офіцер у військовому поселенні мав набагато більше обов'язків, ніж його колега у підрозділах регулярної армії. Так, крім виконання суто військових повноважень, вони мусили опікуватися обробітком землі, збиранням урожаю, доглядом за великою рогатою худобою, вівцями, козами, свиньми, курми. Не маючи досить знань у галузі сільсько-господарського виробництва, офіцер налягав на стройове навчання. Недалекою від істини була картина бойового навчання у військових поселеннях, яку змалював А.А. Керсновський: «Навчання торкалося винятково зімкнутого строю – “шагістики” і рушничних прийомів. Стрільби в ціль у військових поселеннях зовсім не навчали, кінцевим досягненням був “показ заряджання” у ті три тижні в році, коли навчання проводилося “з порохом”, тобто зі стрільбою холостими зарядами» [3, с. 26].

Запровадження військових поселень не дало тих результатів, на які розраховували уряди Олександра I і Миколи I. Економія державних коштів виявилася мізерною, оскільки вдалося перевести у стан військових поселенців лише 11,5% від усього складу мільйонної армії, або 16,7% стройового складу

з урахуванням козаків [6, с. 149]. Самозабезпечення округів військових поселень і піхоти, і кавалерії вдалося остаточно досягнути тільки після кількох реформ та реорганізацій за правління Миколи I і то тільки за рахунок зведення до мінімуму військового навчання і перетворення поселень у господарські комплекси. Мети – забезпечення самокомплектування округів військових поселенців із запровадженням інституції «кантоністів» – також не вдалося досягнути. Негативні демографічні тенденції в усіх без винятку військових поселеннях унаслідок високої смертності і штучної регламентації сімейно-шлюбного життя змусили владу поповнювати склад військових поселенців за допомогою традиційної рекрутчини. Як писав А.А. Керсновський, «переймаючи пруссаччину, московити «перепруссачили». Німецька ідея, пересаджена шпіцрутенами в новгородські суглинки і малоросійський чорнозем, дала потворні сходи (і ще більш потворні результати отримуються потім від пересаджування на російський ґрунт німецького матеріалізму та німецького марксизму)» [3, с. 30].

Отож, як бачимо, спроби запровадити прусський досвід організації військової справи у Росії неодмінно закінчувалися крахом. Зневажливий термін «пруссаччина» у цій країні часто застосовувався для перекидання вини за фундаментальні вади російської військової справи на прусський військовий досвід. Але критикувати прусську бойову тактику, військову науку, стройову підготовку, прусські однострої і внутріармійський дух було значно легше, ніж виявити причини негативних наслідків запровадження прусських взірців, вельми прогресивних для свого часу, у російській армії. У військовому підрозділі, де командир залишався, по суті, поміщиком, а солдати – його кріпосними селянами, можна було запровадити тільки зовнішні атрибути прусської військової справи. Можна поміняти мундири, навчити солдатів марширувати в ногу, побудувати охайні і симетрично розташовані військові поселення, але не можна змінити «структуру довгої тривалості» – як менталітет забитого російського селянина-кріпака, якого насильно взяли до війська, так і психологію російського дворянина-офіцера, який також був підневільною людиною в умовах російської деспотичної влади. Нинішній авторитарний режим із його парадоманією, «победобесієм», мілітарною пропагандою, нічим не підтвердженим геополітичним чванством упродовж десятиліть знищив слабкі паростки демократії і повернув сучасне російське суспільство в імперсько-кріпосницьку матрицю XIX ст., у межах якої армія відтворює у своєму повсякденні найпотворніші атавізми «пруссаччини».

Література:

1. Всемирная военная история в поучительных и занимательных примерах. / Авт.-сост. Н.Ф. Ковалевский. Москва : КРОН-ПРЕСС, 2000. 528 с.
2. Байов А.К. Военное дело в эпоху императора Павла I. *История русской армии: В 7 т.* Санкт-Петербург : ООО «Издательство «Полигон», 2003. Т. 1. 704 с. С. 476–494.
3. Керсновский А.А. История русской армии в 4 томах. Т. 2. Москва : Голос, 1993. 336 с.
4. Свечин А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Том первый. Москва–Ленинград : Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1927. 384 с.
5. Ненахов Ю.Ю. Войны и кампании Фридриха Великого. Минск : Харвест. 2002. 816 с.
6. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов : «Сіверянська думка», 2006. 444 с.
7. Перцев В.Н. Гогенцоллерны. Характеристика личностей и обзор политической деятельности. Минск : Харвест, 2003. 304 с.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», 2003. 548 с.
9. Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота. 1801–1855. Москва : Изд-во: АСТС, 1996. 248 с.
10. Рамбо А. Русские и пруссаки: История Семилетней войны. Москва : Воениздат, 2004. 303 с.
11. Заблоцкий-Десятовский А.П. О крепостном состоянии в России. Записка 1841 года. *Хранители России*. Антология. Т. 6: Крестьянское дело. 1840-е – начало 1860-х гг. / под ред. С.В. Перевезенцева, А.А. Ширинянца; авт.-сост. А.С. Абрамян, Д.А. Ананьев и др. Москва : Паблис, 2018. С. 189–301.
12. Свѣдѣнія, извлеченныхъ изъ отчета департамента полиціи исполнительній за 1836 годѣ. *Материалы для истории крепостного права в России. Извлечения из секретных отчетов Министерства внутренних дел за 1836–1856 г.* BERLIN 1872 . В. ВЕНН'С ВУСННАНДЛУНГ . (Е. БОСК.) 27. UNTER DEN LINDEN. 303 с. С. 1–14.
13. М.Ф. Каменский у Фридриха II-го в 1765 году. (Каменский М.Ф. Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Великому Князю Павлу Петровичу. Описание лагеря при Бреславле 1765 года). *Русский архив*. 1873. Кн. 2. Вып. 7. Стб. 1552–1570.
14. Вегетий Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела. *Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов* / Сост. К. Королева; Прилож. Г. Кантора. Москва : ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. 665 с. С. 264–382.
15. Дельбрюк Ганс. История военного искусства в рамках политической истории. Том четвертый. Новое время. Санкт-Петербург : «Наука», «Ювента», 1997. 367 с.
16. Кони Ф.А. История Фридриха Великого. Москва : Алгоритм, 1997. 503 с.

17. Голицын М.С. Всеобщая военная история новых времен. Часть третья. Войны второй половины XVIII века 1740–1791. С.-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1874. 502 с.
18. Фарнгаген фон Энзе. Жизнеописание генерала Зейдлица. Киев : В Университетской типографии, 1839. 251 с.
19. Клаузевиц Карл фон. О войне. Москва : Эксмо, Мидград, 2007. 458 с.
20. Некрашевич Ф.А. Особенности воспитательной работы среди кантонистов-евреев российской императорской армии. «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории : сборник научных трудов. Вып. 3. 2019. С. 209–212.
21. Цубенко В.Л. Украинское (Харьковское) военное поселение кавалерии Российской империи (1817–1857): основные тенденции развития. *Научные ведомости. Серия «История. Политология, Экономика, Информатика»*. 2011. № 1 (96). Выпуск 17. С. 131–138.
22. Кандаурова Т.Н. Военные поселения России XIX в.: социокультурные аспекты развития. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. № 4(84). 2012. С. 32–43; Кандаурова Т.Н. Военные поселения XIX века: «худший вид крепостничества» или рациональный элемент модернизационного реформаторства Александра I? *Труды исторического факультета СПбГУ*. № 11. 2012. С. 87–99.